

Volksdiergeneeskunde samengebracht en verklaard door dierenarts Jaak Wouters (1966)

Deel 2: specifieke aandoeningen en behandelingen

¹J. Bouckaert, ²L. Devriese

¹Museum Geschiedenis van de Geneeskunde, Het Pand, Onderbergen, 1, B-9000 Gent

²Museumcollectie Diergeneeskundig Verleden, Faculteit Diergeneeskunde,
Salisburylaan 133, B-9820 Merelbeke

SAMENVATTING

Dit is een korte samenvatting van de traditionele geneeswijzen van dierziekten aan de hand van het werk 'Volksdiergeneeskunde' van dierenarts Jaak Wouters in eigen beheer uitgegeven in 1966. In dit tweede deel worden eerst problemen in verband met bevruchting, dracht en geboorte beschreven, waarna de in de volksdiergeneeskunde gebruikelijke behandelingen van de belangrijkste ziekten per diersoort kort geschetst worden. Net als in de reguliere plattelandspraktijk van destijds komen paard en rund op de eerste plaats. In dalende orde van belang volgen varken, schaap, geit, hond, kat, pluimvee (hoen, eend, duif), konijn en als buitenbeentje de rat. Naast de beschrijving van de toegepaste middelen besteedt Wouters heel wat aandacht aan Vlaamse en Brabantse dialectnamen van ziekten, symptomen en geneesmiddelen. Bij moeilijk te begrijpen remedies verwijst hij naar de begrippen en principes van de primitieve geneeskunde, zoals sympathie, homeopathie (signaturenleer) en magie die in deel 1 van dit tweeluik beschreven staan.

INLEIDING

In 'Volksdiergeneeskunde' (Figuur 1) samengesteld en gepubliceerd door dierenarts Jaak Wouters nemen de beschrijvingen van de ziekten geklasseerd per diersoort het grootste deel in (p. 20 - 119). Hij put hiervoor uit zijn rijke persoonlijke ervaring met grote en vooral veel kleine boeren van zijn Brabantse geboortestreek en zijn praktijk in en rond het Oost-Vlaamse Wetteren in de jaren voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Dit wordt aangevuld met gegevens uit de schaarse literatuur daaromtrent, met inlichtingen verstrekt door collega's werkzaam in andere streken en ook enkele getuigenissen over vroegere tijden. Zo verhaalt Wouters over de paniek die ontstond toen de eerste treinen doorheen het nog schier ongerepte Vlaamse platteland stoomden (Figuur 2). Die zouden de melkproductie van koeien in de omringende weiden verstoren. De dieren zouden onvruchtbaar worden of aborteren. Kippen zouden geen eieren meer leggen!

Gestimuleerd door zijn grote belangstelling voor volkskunde geeft Wouters daarbij ook tal van dialectwoorden aan van allerhande aandoeningen en remedies.

De aandoeningen worden hierna kort besproken, waar mogelijk per diersoort met telkens één of meerdere van de belangrijkste toegepaste middelen als voorbeeld. Hier en daar wordt door de eerste auteur van dit artikel een aanvulling gegeven uit het

Figuur 1. Voorplat van het boekje van Wouters (1966).

archief van de Waregemse dierenartsenfamilie Bouckaert. Vanzelfsprekend vertegenwoordigt dit slecht een gering deel van de rijke inhoud van het nochtans slechts 158 pagina's tellende boekje van Wouters. Voor de bibliografie wordt verwezen naar deel 1.

De beschrijving start met een belangrijk hoofdstuk gevormd door alles wat te maken heeft met vruchtbaarheid en verlosproblemen. In dit gedeelte overweegt de altijd al moeilijke gynaecologie van het rund.

BEVRUCHTING, DRACHT EN VERLOSSING

De baarmoeder van de verschillende diersoorten had in de volksmond verschillende benamingen per streek of gewest:

Paard: bed, berre, kachelbed (kachel of kachtel: veulen)

Koe: muijer (moeder), muijerbed, kalverbed, lijfmoere

Zeug: viggbed, bed, viggzak, jongbed

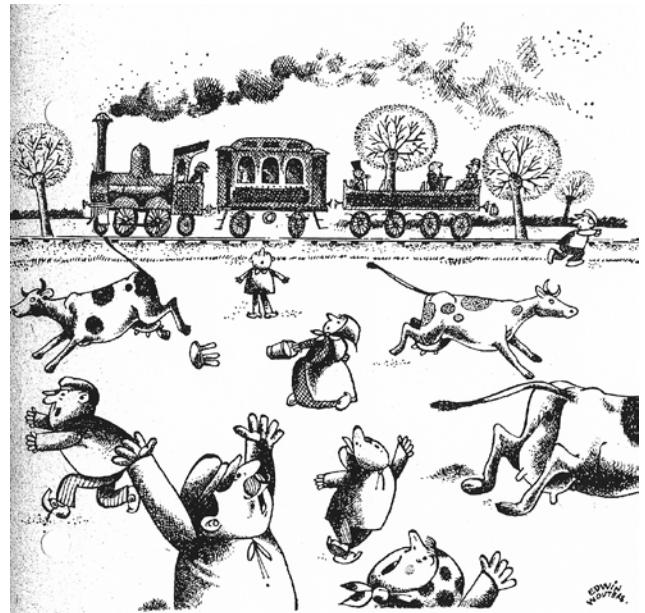
Schaap en geit: bed, jongbed, lammerbed

Het dekken

Als de koe *tochtig* of *tuchtig* of *spellig* (merrie: *peirdig*) was, werd ze naar de stier geleid. De boerin maakte een kruisteken op het voorhoofd, geld werd in een offerblok van ergens een kapel gestoken en achteraf werd een kaars gebrand ter intentie van een bepaalde heilige, zoals Isidoor of Berlindis. De notering van de precieze dag van de dekking was belangrijk om de te verwachten geboortedatum te bepalen. Geletterde grote boeren schreven dit in hun notitieboek, waarin ook recepten en remedies tegen ziekten stonden, evenals schulden en vorderingen, geboorten, sterften en andere belangrijke gebeurtenissen op de boerderij. Kleine boeren schreven de datum met krijt op de dwarsbalk boven de koe of hingen er een blad van de scheurkalender van die dag aan. Ongeletterde boeren staken tussen de spleten of voegen in de stal een eerste pluim en bij de volgende maan voegden ze er telkens een nieuwe pluim aan toe om zo de *rekening* (de vermoedelijke kalfdatum) te kunnen bepalen. Door het dekken bij volle maan zou men stierenkalveren krijgen en bij nieuwe maan vaarzen.

Een belangrijk probleem was *onvruchtbaarheid*, eventueel veroorzaakt door het *verstieren* (nymphomanie) en door het verschijnsel *kween* (onvruchtbare vaars door een anatomische afwijking van de geslachtsorganen). Wouters geeft een paar tientallen middelen aan die specifiek gebruikt werden om dracht te bevorderen.

De oorzaak kon natuurlijk ook van meer algemene aard zijn. Om hekserij of kwade hand af te wenden werd een palmtakje aan de zoldering van de stal bevestigd of een sint-benedictusmedaille of versleten

Figuur 2. Paniek bij de eerste treinen op het platteland, zoals gezien door Edwin Wouters (Volksgeneeskunde, p. 80).

hoefijzer aan de balk boven de koe gehangen. Een 'paasnagel' van de paaskaars werd onder de voederkrib of onder de dorpel van de koestal gelegd. De paaskaars is een grote, onder andere met 'nagels' (wieroorkorrels) versierde kaars in de kerk brandend bij vieringen in de paastijd.

Abortus

Het voortijdig afwerpen van de vrucht (*verschieten*) werd meestal aan een schrikwekkend voorval of een onrustige omgeving geweten.

Kalving

Als de koe begint te *euren*, d.w.z. de uier neemt in omvang toe en men ziet de bekkenbanden en staartspier verslappen, is de bevalling op komst. Dan bleef de boer ofwel in de stal slapen of stond hij 's nachts regelmatig op om te gaan kijken. De geboorte kon bemoeilijkt worden in geval van een te zwaar kalf (*dikbil*) of van *omkeren* (torsie) van de baarmoeder. Door met man en macht te trekken, trachtte men toch het kalf eruit te krijgen. Dit had soms desastreuze gevolgen: een dood kalf of fatale scheuren en bloedingen bij het moederdier. Grote veeboeren gebruikten na WO II trekapparaten (takels, lieren, *kalvermachines*). Prof. Bouckaert, vader van de eerste auteur, verhaalde over een wanhopige boer die het lumineuze idee had zijn tractor te gebruiken om een vastzittend kalf uit een koe te trekken. Resultaat: een dood kalf en een volledige vaginale scheur met de dood van de koe tot gevolg. Foetotomie (*uitzagen*) door de veearts kon

in dergelijke gevallen de koe redden. De keizersnede bracht uiteindelijk een revolutionaire verbetering in de verloskunde van het rund.

Het kalf

Na de bevalling werd damp of rook van de pijp in de neusgaten of de mond gebracht om boze geesten te verdrijven of een scheut azijn werd toegediend om de levensgeesten op te wekken. Vervolgens werd een handvol zout in de mond gebracht om de slijmen te doen loskomen. Nadien werd de eerste melk, biestmelk of colostrum (*ristemelk, beddemelk*) toegediend. Indien het kalf niet wilde drinken, werd eerst de vinger in de mond gebracht om de zuigreflex op te wekken.

Het omstulpen van de baarmoeder

Het omstulpen van de baarmoeder is een uitermate zware verwikkeling (*de koe doet haar lijf uit*). Een groot ongeluk of malheur was nabloeding of vloed. In dergelijke gevallen werd het achterlijf van de koe met koud water begoten. Er werden natte dweilen op het kruis gelegd of propere natte lakens in de baarmoeder ingebracht, terwijl men het dier bepaalde kruidenextracten te drinken gaf, zoals teskenskruid (*Capsella bursa pastoris*), gemengd met bladeren van hondsribbe (smalle weegbree of *Plantago lanceolata*) en van duizendblad of gerve (*Achillea millefolium*). Sommigen probeerden het zelfs met een paar geroosterde patrijzenpoten in brandewijn. De rode patrijzenpoten zouden inwerken op het rood van de vloed of op het *roosten* (het rood gekleurde vaginale uitstulpen na het kalven). Deze zonderling lijkende remedie berust op het geloof in sympathie van kleur. Anderen trokken krachtig aan de tong van de koe om zo het *uitgewand* te laten intrekken. Datzelfde probeerde men eveneens bij darmuitstulping. ‘Maar’ zo voegt Wouters er aan toe, ‘of het baat dat moet men nog afwachten, want het klinkt een beetje onnozel’.

De nageboorte (de moederkoek, het haam, de haal, het zuiver, het schoon, het schoonsel, het schoonmaaksel, het vuil, het bed, het berre)

Heel wat aandacht werd besteed aan de nageboorte. Om de nageboorte te doen afkomen (*de koe te doen zuiveren*) probeerde men verschillende middelen, onder andere het kruisgewijs leggen van bruin papier of een doek gedrenkt in koemest op het kruis van de koe, de stal gedurende tien dagen niet uitmesten of de mestput niet ledigen, het toedienen van een afkooksel of thee van *Juniperus* (jeneverbes of zavelboom; dit zou vruchtafdrijvend zijn) of van maretak (vogel-lijm, ook slangentong of duivelsgras genoemd). Soms werd er aan de nageboorte een gewicht gehangen. In

het Pajottenland goot men de koe een fles Lambik op!

Men probeerde te vermijden dat de dieren de nageboorte opaten, iets wat veel dieren spontaan doen. Ze werd begraven in de mestvaalt of in een hoge perelaar opgehangen. Als de nageboorte van een merrie opdroogde in de boom, dan zou het veulen goed opgroeien en gedijen, zo geloofde men. Als ze eerder rotte dan opdroogde, zag de toekomst van het veulen er niet goed uit. Vooral zeugen mochten de nageboorte, schoonmaaksel of moederkoek niet opeten, anders zouden ze hun biggen aanvallen, bijten en doden (kannibalisme). Honden en katten die nageboorten van runderen of andere hoevedieren opvrat, zouden razernij krijgen.

AANDOENINGEN EN BEHANDELINGEN PER DIERSOORT

Paard

Kolieken. Elixer met allerhande kruiden (vers geplukt of gedroogd), zoals kamille, moederkruid, bijvoet, venkel, pepermint, aloë en palmhoutbladdjes en zelfs buxus werden toegediend om koliek te bestrijden.

Lichte buikkrampen. ‘Zweetstof’ verzameld bij het roskammen, afkooksel van alantwortel of donkerkruid, alsem, reinvaren (boerenwormkruid); dit alles mengen met jenever en zo toedienen.

Obstipatie. Te behandelen met een bereiding van laxerende of afdrijvende middelen, zoals rabarber, lijnzaadolie, Engels zout. Eventueel kon een lavement met sap van kamillebloemen met zout en olie toegevend worden.

Diarree. Allerhande plantaardige middelen.

Maag- en darmwormen. Boerenwormkruid in jenever.

Hoefbevangenheid (verwaaidheid, verboefdheid, geraaktheid). Preventief: een goede hoefverzorging. Curatief: aderlaten in de nek en staart om de *kwade humeuren* te verwijderen; benen instrijken met modder bereid met klei en azijn.

Droes. Dampen laten inademen van bijvoorbeeld een afkooksel van hooi; instrijken met groene zeep om te doen ‘rijpen’; aanbrengen van *etterdrachten* met irriterende stoffen doorheen de abcessen.

Schurft. Instrijken met feces van honden die veel beenderen te eten kregen; afkooksel van aardappel-scheuten; kikkerdril.

In kortere stukjes komt verder nog een hele reeks van aandoeningen aan bod: *verstoptheid, schuil (gezwel in het gehemelte), dysurie (brandige of koude pis), dampigheid, geraaktheid (hemoglobinurie), klem (tetanos), ‘het zot in de kop’ (kolder), veulenziekte (polyarthritis), zadeldruk, verschouderdheid, zinking in de benen, verstuijing, verrokken beenpees, nageltred, verhitte voeten, blein, vernageldheid, kanervoeten, zilt of mokvoet,*

Rund

Oplopen, trommelzucht of meteorisme (ophoping van gassen in de pensmaag door gisting). Het per os toedienen met een ossenhoorn als trechter van melk met haarlemmerolie of zeepsop gemengd met urine of een rot ei in azijn geklutst. Ook werd houtskool (absorbeert gassen) gemengd met smout op die manier toegediend of petroleum. Een heel gevaarlijke methode bestond er in een stok in de keel te steken, met bijna onvermijdelijk zware kwetsuren tot gevolg.

Preventief en ook curatief werd een rode zijden draad rondom het lijf gebonden. Dit is analoog met het zogenaamde *afbinden* van pijn en koorts bij mens en dier. Op het bedevaartsoord Sint Guido in Anderlecht was deze draad te bekomen. Een heelkundige noodgreep bestond er in een vliertak, waarvan het merg eruit gehaald was en de top aangescherpt, doorheen de huid en de maagwand te kloppen met een houten hamer of klomp om zodoende de opgehoopte gassen te evacueren (Figuur 3). De dierenarts gebruikte daartoe een dikke naald of trocar met evacuatiebuisje. Men moest deze aandoening vooral zien te vermijden door de koeien 's morgens niet te laten grazen op bedauwde verse weiden of op klavervelden.

Diarree (schijt of afgang). Plantenbereidingen met opstoppende werking (cf. deel 1).

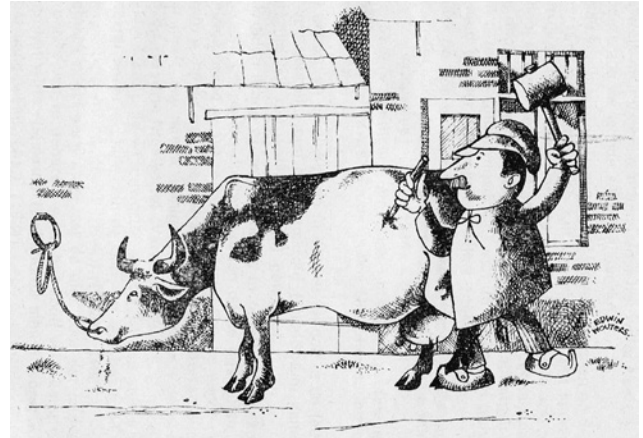
Verstopping. Werd behandeld met laxerende middelen, zoals rabarber.

Miltvuur (kool- of koolvuur) is een zeer besmettelijke bacteriële aandoening met dikwijls dodelijke afloop. Bij lijkschouwing vind men een grote zwarte milt, vandaar de naam. De dieren sterven door septicemie. Het aderlaten (behandeling aangeprezen in oude handboekjes, zoals dat van Van Cour (cf. deel 1) en zeker het slachten van de dieren zijn zeer gevaarlijk voor mensen en andere dieren omdat de ziektekiemen hierdoor massaal verspreid worden. Vroeger begroef men dergelijke gestorven dieren ergens in een hoekje van een weide, met als gevolg dat de runderen die daar later graasden eveneens besmet raakten. Men sprak dan ook van behekste of betoverde weiden.

Geelzucht. Werd behandeld met een afkooksel van allerhande gele bloemen volgens het principe van de signaturenleer en sympathie (cf. deel 1).

Mond- en klauwzeer bij tweehoevigen, herkauwers en varkens geeft hoge koorts en vorming van blaren op de slijmvliezen van muil en tong (*muilplaag*) en tussen de klauwen. Als behandeling werd azijn met honig en mosterd toegediend. De blaren werden opengestampt of opengebrand, de klauwen begoten met kalkwater of bestreken met een pap van roet ('rijm' of 'bitter' uit de schouw) met azijn gemengd.

Bij *besmettelijke ziekten* in het algemeen plaatste men ook een geitenbok in de stal. Door zijn geur zou hij de kwade geesten, die de ziekten veroorzaakten, verdrijven. Ook werden preventief prooivogels, zoals sperwers, uilen, valken of buizerds aan de staldeur genageld als verweermiddel tegen de ziekten. Reeds

Figuur 3. Een doortastend middel tegen tympanie (Volksdiergeneeskunde, p. 64).

vanaf het einde van de 18de eeuw wist men echter dat het belangrijk was om de stallen goed te reinigen en besmette dieren en boerderijen te isoleren, maar toch bleven die oude gebruiken verder bestaan tot in de 20ste eeuw.

Daarnaast worden in het boek van Wouters nog enkele kwalen behandeld: *hoornafstoting, brok in de slokdarm, verstopping, schuil, borstwater (door vreemd voorwerp: het scherp), gezwollen keel, bloed waten, schurft, fijt (panaritium), wolfstanden, 'het rundersbloed' (algemeen ziek zijn), longontsteking en hoest, kwetsuren* en vooral ook *mastitis*.

Varken

Als de zeug bronstig was, werd ze naar de beer gebracht. Als dit bij zacht weer gebeurde, zou het een zachte moeder zijn, bij wild weer daarentegen zou het een kwade zeug zijn die haar biggen dood bijt. Het aantal te verwachten biggen hing van verschillende factoren af: bij dekking op de laatste dagen van de maan zouden er slechts evenveel biggen zijn als de nog overblijvende dagen van het maanlicht. Het aantal keer dat de beer bij het dekken met zijn ogen knipperde, gaf aan hoeveel biggen er zouden zijn.

Slappe poten, 'met van Wemmel in de poten' (omdat men in Wemmel daarvoor de heilige Servatius ging aanroepen). De poten werden bestreken met klei gemengd met ijzerkruid (*Verbena officinalis*).

Wormen. Tegen wormen gaf men bijvoet (*Artemisia vulgaris*) en alsemknopjes (*Artemisia absinthium*).

Sint-antoniussuur of het *vuur*, vel(d)plaag of vlekziekte. Men gaf de zieke dieren mestvocht te drinken (!) of men waste ze met kalkwater. Soms deed men een of meerdere aderlatingen in de oren of in de staart of stak men een wortel van zwart nieskruid (*Elleborus niger*) in een gat geboord door het oor of aan de staartbasis. Dat was een etterdracht, de zogenaamde *vierworte* of *vuurworte* om het *vuur* (de ontsteking) af te wenden.

Een koppel tortelduiven in een kooi boven de staldeur of een oude tortelduif met rode pootjes gold als preventief middel tegen de vlekziekte.

Het aanroepen van Sint Laurentius, Sint Sebastiaan en Maria zou ook helpen. Het gebed luidde als volgt “Den H. Sinte Lauwrentius en den H. Sinte Bastiaan wild mij van deze brandend brandslaan, dezen brand die trekt zoo zoet en zo zuier tot aan Marias Borst. Amen.”

Schaap en geit

Bij deze dieren was vooral *trommelzucht* een probleem. De aandoening werd behandeld zoals hoger bij het rund beschreven. Ze zou niet alleen ontstaan door op natte weiden te grazen in voor- of najaar, maar ook door tegen de wind in te grazen, want dan zuigen de dieren lucht binnen. Voorkomen is beter dan genezen: de herders wisten wel waar en wanneer ze hun dieren niet mochten laten grazen.

Naast deze ernstige aandoening geeft Wouters nog een lange reeks schapenziekten aan, meestal samen met de povere en soms ook niet onschuldige remedies die men daarvoor ter beschikking had. Zo gebruikte men bijvoorbeeld scheepsteer of zwart schietpoeder (buskruit) tegen *wondinfecties* en *tetanos*.

Pluimvee - vogels

Een hele reeks aandoeningen gaande van *spruw* (difterie) tot *broedsheid* worden in Wouters ‘Volksdiergeneeskunde’ kort aangegeven.

Bij *spruw* ging men onder andere de *tong pellen* of de *worm afpellen*. Om broedsheid op te wekken kon men het achterste van de kip plukken en vernietelen (met brandnetel prikkelen). Het is een van de weinige middeltjes waarbij Jaak Wouters aangeeft dat het ‘helpt’, een probaat middel dus.

Konijn

Bij *waterzucht* of *waterzakken* werd tijn met gerosterde gerst gemengd te eten gegeven, evenals bremtakken (Genista). Bij sterfte werd een elzentak in het hok gelegd.

Hond

Razernij of *honds dolheid* was een gevreesde ziekte, waarvoor vooral Sint Hubertus werd aanroepen. Hij zou een wolf met honds dolheid benaderd en genezen hebben. Rond zijn verjaardag in november werden dieren gezegend en kregen mens en dier gewijde broodjes preventief toegediend. Als middelen gaf men hondsroos of wilde roos (*Rosa canina*),

hondsribbe (*Cynoglossum officinale*) of hondstong: het gelijke met het gelijkende behandelen (*Similia similibus curantur*), het principe van de homeopathie.

Kat

Bij deze dieren houdt Wouters het kort. Tegen *kattenplaag* knipte men gaatjes in de oren of amputeerde men een stukje staart.

Rat

Als laatste komt een geduchte outsider aan bod: de rat, waarbij het uiteraard niet ging om bescherming tegen ziekte maar om bestrijding. Ratten richtten veel schade aan en dienden met grote middelen verjaagd of verdelgd worden. De heilige Gertrudis was daarvoor bekend. Men kon gewijd water bekomen op de plaatsen waar ze werd vereerd, zoals Ternat, Wetteren en Vlassenbroek. De boer ging soms ’s nachts trommelen of ketelmuziek spelen om de ratten te verjagen.

TOT SLOT

Tot slot nog twee heel bijzondere vormen van volksgeloof in verband met dieren en dierengenezers.

De zogenaamde ‘*wolf*’ of ‘*worm in de staart*’ was een wijd verspreid volksgeloof waarvan in ‘Volksdiergeneeskunde’ een goed uitgewerkte en interessante beschrijving te lezen valt. Die worm werd als verklaring gegeven van vooral chronische ziekten, waarbij niet enkel runderen maar ook allerhande andere dieren wegwijnden. Men meende dat men dieren van de worm kon verlossen door een stukje staart af te knippen. Bij honden en katten met de worm dacht men dat die onder de tong zat en dat de worm kon afgepeld worden.

Dan nog een op zijn minst erg vreemde eigenschap van sommige oude paardenmeesters zoals beschreven door Wouters. Zij hadden ‘de gave’ en kenden toverspreuken waarmee ze niet enkel dieren konden genezen en behekste melk onttoveren, ze konden bovendien iemand *stijf zetten* of laten ronddolen. Een citaat (p. 117-118): “De paardenmeester kon ook een man die ’s avonds nog op de weg liep, laten dolen. Tot de lichte morgen moest deze dan lopen en vond hij zijn weg niet meer. Omgekeerd kon hij ook iemand vastzetten. Dat deed hij door een witte streep over de weg te trekken (Zeeland), maar ook zonder streep, eenvoudig door zijn wil. Zoals je daar stond bleef je staan, je kon geen vin meer verroeren” (met een referentie uit het Brabantse Mollem, deelgemeente van Asse).